

Kur'an ve Ahlak: Temellendirme ve Kapsam Bağlamında

Doç. Dr. Hasan Ocak*

Özet

Bir dinin mensubu olmak, sadece belli kutsal varlıklara inanmak değil, o kutsal varlıklar tarafından yapılmaları istenilen belli görevleri yerine getirmeyi de kabul etmek demektir. Bu davranışların birçoğu da ahlak alanına aittir. Bunun yanında ibadetlerin yapılış amaçlarından birisi de kişilerin dine karşı sorumluluk bilinçlerini canlı tutmak ve bu sayede ahlakî emirleri yerine getirmelerine yardımcı olmaktır. Ayrıca itikat ve ibadet ile ilgili hükümlerin etki alanı genelde ferdin kendisi iken ahlakî davranışlar sonuçları itibarıyla toplumu da etkilediğinden dolayı daha sosyal bir karaktere sahiptir. Kaynağı ister ilahî, ister beşerî olsun ahlakî sistemlerin gayesi, kişinin hem kendi şahsıyla hem de toplumun diğer fertleriyle barışık olmasını sağlamaktır. Diğer dinlerde olduğu gibi İslam dini de ahlak konusuna büyük önem vermiştir. Bunun en önemli göstergelerinden birisi de bizim tespitimize göre Kur'an'da ahlak ile ilgili ayetlerin sayısının altı yüze yaklaşmasıdır ki bu sayıyı daha da arttıran ilim adamları bulunmaktadır.

1. Kur'ân-ı Kerîm'de Ahlakî Temellendirme

Kur'an, diğer birçok konuda olduğu gibi, ahlâk konularını da herhangi bir ahlâk kitabı gibi sistematik olarak ele almamakla birlikte, eksiksiz bir ahlâk sistemi oluşturacak zenginlikte nazari prensipler ve amelî kurallar getirmiştir.

Arapça bir kelime olan ahlâkın konusunu insanın karakteri, iyi ve kötünün tespiti, iyiyi alıp kötüden kaçınma yolları, insanın yapması gereken vazifeler oluşturur. Ahlâk sayesinde insan, davranışlarındaki güzel ve çirkin olanı anlarken fazilet ve reziletleri de kavrar, ahlâkî faziletlerle süslenme ve kötülüklerden yahut manevi hastalıklardan (emradu'l-kalb) kurtulma yollarını öğrenir. Zaten ahlâkın gayesi de budur.

Kur'ân-ı Kerîm'de çoğul biçiminde ahlâk geçmemekle birlikte bunun tekili olan "huluk" ve "halk" kelimeleri geçer. "Huluk ve hulk", ruhsal bir yetenektir ki onunla nitelenen kimse, kolaylıkla güzel işleri yapar. Güzel işleri kolaylıkla yapma durumuna huluk denir. Hulukun çoğulu ahlâktır. Güzel huluk, cimrilikten, kızmaktan, katılıktan uzaklaşmak,

* Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü Öğretim Üyesi

sözü ve işi ile kendini insanlara sevdirmek, başkalarıyla ilişkiyi kesmemek; alışverişte ve diğer işlemlerde hoşgörü sahibi olmakla olur.

Bütün ilâhî kitaplar ve bunların özü olan Kur'ân-ı Kerîm, insanların kaçınması gereken eylemleri belirtmiş, bunların dışında kalan şeyler, mubah ve helâl sayılmıştır.

Kur'ân-ı Kerîm, güzel ahlâk davranışlarına a'mâl-i sâliha (yararlı işler) demektedir. Kur'an'da imân, hep salih amel ile birlikte anılmıştır.

Sevap ve sonucu daha iyi olan kalıcı işler, İslâm'ın yapılmasını emrettiği veya öğütlediği, öngördüğü bütün güzel işlerdir. Bu güzel işlerin izleri insan ruhunda kalır, insana nûr ve arkadaş olur. Güzel ahlâk kurallarını çiğnemeye fısık (yoldan çıkma, güzel ahlâktan ayrılma) denilir.

1.1. Temel Ahlakî İlkeler

Kur'an'da nazari ve amelî ahlâkla ilgili çok önemli kurallar ve ilkeler bulunmaktadır. Bunları şöyle maddeleştirmek mümkündür:

1. Kur'an'da ahlâk, iman ve ibadetle iç içedir. Kur'an imanın yanı sıra ibadet etme ve güzel ahlâka sahip olma gereğine pek çok ayette işaret eder. Bu ayetlerden birisi şöyledir:

“Onlar büyük günahlardan ve çirkin işlerden kaçınırlar; kızdıkları zaman da onlar, affederler. Rablerinin çağırısına gelirler, namazı kılarlar. İşleri, aralarında danışma iledir. Kendilerine verdiğimiz rızıktan hayır için harcarlar. Bir zulüm ve saldırıya uğradıkları zaman kendilerini savunurlar. Kötülüğün cezası, yine onun gibi bir kötülük-tür. Kim affeder, barışırsa onun mükâfatı Allah'a aittir. Doğrusu o, zalimleri sevmez. Kim zulme uğradıktan sonra kendini savunursa onlar kınanmaz ve cezalandırılmazlar. Kınanan ve cezalandırılacak olanlar, insanlara zulmeden ve yeryüzünde haksız yere saldıranlardır. İşte böylelerine acı bir azap vardır. Fakat kim sabreder, affederse, şüphesiz bu çok önemli işlerdendir.” (Şura, 42/37-43; ayrıca bkz. Mü'minun, 23/2-8)

2. Kur'ân-ı Kerîm, insanın sorumluluğuna geniş yer vermiştir. Sorumluluk (mes'uliyet) insanın değerini ortaya koyan bir kavramdır. Sorumluluk ve sorumsuzluk, akıllı varlık olan insanla, akılsız varlıklar arasındaki farkı ortaya koymaktadır. Kur'an'ın emir ve nehiyelerinin insanı merkeze aldığı görülmektedir.

3. Kur'an, ahlâkta mecburîlik ve mutlaklığı birleştiren bir vazife ahlâkı sunar. Vazife gerekli ve zorunludur. (Hicr, 15/99) Yine vazife, genel, evrensel ve değişmez bir kaidedir. Bu umumîliği, Kur'an'ın “*Ey insanlar!*” şeklindeki hitabından anlıyoruz. Onun emir ve nehiyeleri her yerde bütün insanlar için aynıdır. Vazife, yapılabilir türdendir. Zira Allah, kimseye gücünün üstünde bir şeyi yüklememiştir. Vazife mutlak, li-zatihîdir. Yani vazife, vazife olduğu için yapılır, menfaati veya hazları sağladığı için yapılmaz. Kur'an, vazifeye bu açıdan bakarak, görevlerini yapan insanların anlayışlarını kendi dillerinden şöyle nakleder:

“Biz size ancak Allah rızası için yediriyoruz. Sizden ne bir karşılık ne de bir teşekkür istemeyiz.” (Dehr, 76/9)

4. Kur'an ahlâkında yükümlülüğün (mükellefiyet) zarurîliği işlenir. Kur'an'da bu durum, emir, kitabe ve fariza terimleriyle işlenir. Amelî ahlâkta yükümlülük olmazsa, sorumluluk olmaz, sorumluluk ortadan kalkınca adaletin gerçekleşmesi mümkün olmaz. O zaman anarşi yaygınlaşır, düzen bozulur. Kur'an, ahlâkî yükümlülükleri koyarken işin yapılabilirliğine önem vermiş (Talak, 65/7; En'am, 6/52; Mü'minun, 23/62; Bakara, 2/286), kolaylık prensibi getirmiş (Bakara, 2/185; Hacc, 22/78; Nisa, 4/28), hayatın gerçeklerini gözetmiş (Müzzemmil, 73/2-4, 20; Enfal, 8/65-66; Fetih, 48/17; Nisa, 4/98, 101; Bakara, 2/185, 215, 235) ve tedrici olarak hayır yarışına zemin hazırlamıştır. (Bakara, 2/158, 184, 219, 237, 280; Furkan, 25/7, 67; Şura, 42/7, 43)

5. Kur'an'da ahlâkî yükümlülükler bazı yaptırımlar (müeyyide) ile takviye edilmiştir. Bunlar ahlâkî, kanunî ve ilahî yaptırımlardır. Kişinin kendi nefesine uyguladığı ahlâkî yaptırımları tevbe, hatayı düzeltme ve kaza etme, günah ihtimali olan yollardan uzaklaşma şeklinde sayabiliriz. Kur'an, insanların can, mal ve namuslarının korunmasını, insanın şeref ve haysiyetine uygun bir sosyal düzenin kurulmasını ahlâkî bir zaruret saymıştır. Uyulmasını istediği kaideler yerine getirilmediği zamanlarda had, tazir gibi kanuni yaptırımları uygulama yoluna gitmiştir. Kur'an, bu ceza uygulamalarıyla ahlâkî hayat için etkili yaptırımları getirerek, ahlâkla hukuku birleştirmiştir. İlahî yaptırımlar ise, ahlâkî ölçülere uyan yahut onları ihlal edenlerin dünyada ve öte dünyada (uhrevî) karşılaşacakları mükâfat yahut cezayı içermektedir. Bu ilâhî yaptırım ahlâka, laik ahlâkta bulunmayan bir kutsiyet ve derinlik kazandırır.

7. Kur'an'da, ahlâkî temellendirme söz konusu olduğunda sürekli insanın hürriyetine vurgu yapılır.

6. Kur'an'da, "hayır" ahlâkî işlenir. O, bütünüyle hikmeti, rahmeti ve genel faydayı gözetmiştir. Böylece kötülük, fesat, bozulma ve nefsin hevasına uyma önlenebilecektir. Gözetilen ilkeler yerine nefsin heva ve hevesleri seçilirse, yeryüzünün mutlaka bozulacağı belirtilmiştir. (Mü'minun, 23/71; A'raf, 7/33, 157; Kasas, 28/47)

1.2. Ahlakın Kaynağı Olarak Vahiy

İslâm ahlâkının asıl kaynağı Kur'an ve onun ışığında oluşan sünnettir. Bu iki kaynak dinî ve dünyevî hayatın genel çerçevesini çizmiş, amelî kurallarını belirlemiş, böylece daha sonra fıkıhçı ve hadisçiler, kelâmcılar, mutasavvıflar, hatta filozoflar tarafından geliştirilecek olan ahlâk anlayışlarının temelini oluşturmuştur. Kur'ân-ı Kerîm ihtiva ettiği diğer konular gibi ahlâk konularını da herhangi bir ahlâk kitabı gibi sistematik olarak ele almamakla birlikte, eksiksiz bir ahlâk sistemi oluşturacak zenginlikte nazarî prensipler ve amelî kurallar getirmiştir.

Kur'ân-ı Kerîm'de ahlâk kelimesi yer almamakla birlikte, biri "Adet ve gelenek", diğeri de "Ahlâk" mânasında olmak üzere iki yerde ahlâkın tekili olan huluk kelimesi geçmektedir. Ayrıca pek çok ayette yer alan amel teriminin alanı ahlâkî davranışları da içine alacak şekilde geniş tutulmuştur. Bunun yanında bir (birr), takva, hidâyet, sırât-ı müstakim, sıdk, amel-i sâlih, hayır, mâruf, ihsan, hasene ve istikamet gibi iyi ahlaklılık; ism,

dalâl, fahşâ, münker, bağı, seyyie, hevâ, israf, fîsk, fücür, hatûe, zulüm gibi kötü ahlaklılık ile aynı veya yakın anlam ifade eden birçok terim bulunmaktadır. Hadislerde ise, bu terimlerin yanında ahlâk ve hulk kelimeleri de kullanılmıştır.

Görünür âlemin yegâne mükellef ve sorumlu varlığı olarak insanı tanıyan Kur'ân-ı Kerîm, bu sebeple onun ahlâkî mahiyeti konusuna özel bir önem vermiştir. Buna göre Allah, insanı en güzel bir tabiatla yaratmış, ona kendi ruhundan üflemiştir. Bu sebeple insanlığın atası olan ve bütün insanlığı temsil eden Hz. Âdem karşısında Allah'ın emri gereğince melekler secdeye kapanmıştır. Ancak insanın bu üstün ruhî cephesi yanında bir de topraktan yaratılan beşerî cephesi vardır. İşte insandaki bu ikilik onun ahlâkî bakımdan çift kutuplu bir varlık olması sonucunu doğurmuştur. "Allah insan nefesine fücürünü da takvasını da ilham etmiş", yani ona iyilik ve kötülüğün kaynakları olan kabiliyetleri birlikte vermiştir.

Kur'ân-ı Kerîm'in insanın ahlâkî mahiyeti hakkındaki bu dengeli yaklaşımı, onun ahlâkî hüküm ve tercihlerini de aynı şekilde değerlendirmesine yol açmıştır. İşte Kur'an'ın insan hakkındaki bu ihtiyatlı iyimserliği İslâm ahlâkının temelde dinî kaynaklı olması sonucunu doğurmuştur. Kur'an ve Sünnete göre hakkında nas bulunan konularda yükümlülüğün kaynağı dindir.

"Allah ve Resulü bir şeye hükmedince, artık mümin erkek ve kadınlara işlerinde bir seçme hakkı kalmaz. Her kim Allah ve Resulüne isyan ederse apaçık bir sapıklığa düşmüş olur" (el-Ahzâb, 33/36.)

Kur'an'ın önerdiği ahlak anlayışının bu konudaki diğer bütün yaklaşımlardan ayrıldığı temel nokta onun "mutlak iyi" ve "ahlakî değer" in merkezine Allah'ı koymasıdır. Kur'an'a göre "iyi"ye ilişkin mutlak bilgi Allah'ın bilgisidir. Bu, insanın kendi başına "iyi"nin ne olduğunu asla bilemeyeceği anlamına gelmemekle birlikte bu konuda mutlak bir bilgiye sahip olmaması sebebiyle insanın yanılabilceğini ifade etmektedir.¹ Nitekim Kur'an'da "...**Hakkınızda hayırlı olduğu halde bir şeyden hoşlanmamış olabilirsiniz. Sizin için kötü olduğu halde bir şeyden hoşlanmış da olabilirsiniz. Yalnız Allah bilir, siz ise bilemezsiniz**" (Bakara, 2/216) denilmek suretiyle insanın kendisi için iyi olan bir şeyi istemeyeceği gibi, kötü olan bir şeyi de sevebileceği açıkça ifade edilmektedir. Dolayısıyla, gerçek anlamda neyin iyi ve neyin kötü olduğunu belirleme hususunda insanlar vahyin rehberliğine muhtaçtır.

Kur'an, içerdiği ahlakî esaslar yönünden incelendiğinde, insanları hidayete sevk eden ve mutluluğu engelleyen davranışlardan kaçınmayı emreden ibarelere sıkça rastlanmaktadır. Bu ayetler Kur'an'ın ahlakî güzelleştirme amacına hizmet etmektedirler. Vahyin, ahlakî yaşayışta kaynak olduğu pek çok ayetten anlaşılabilir. Bu ayetlerde Kur'an'dan, hükümlerine uyulması gereken, insanlığı karanlıklardan aydınlığa çıkaran, kötülüklerden sakındıran, hidayet, rahmet, şifa ve en doğru yolu gösteren bir kitap olarak bahsedilmektedir.

¹ Mehmet Sait Reçber, "Kur'ân ve Ahlâk Metafiziği", IX. Kur'ân Sempozyumu, Konya, 14-16 Nisân 2006, (Ankara: Fecr Yayınları, 2007) s. 62.

Kur'an'da ideal müminin bazı ahlakî özellikleri; Allah'tan korkan, sözünde duran, yeminin bozmayan, yapılan her türlü iyilik ve kötülüğün hesabının sorulacağına inanan, her şartta ahlakî tebliğine devam eden, Kur'an'a uyararak Allah'ın rızasına eren, akrabalarına, yoksullara, yetimlere, borçlulara ve kölelere yardım eden, affeden, kendine yapılan kötülüğü en güzel bir şekilde önleyip, düşmanını bile kendine dost yapan, insanların yaptıkları zulüm ve kötülüklerden dolayı üzüntü duyan, zandan, kusur araştırmaktan ve kişileri arkasından çekıştırmekten kaçınan, namus ve iffetini koruyan şekilde tanımlanmıştır.

1.3. Ahlakın Kaynağı Olarak Sünnet

İslam dininin ahlakî prensiplerinin teorik kaynağı Kur'an ayetleri olmakla birlikte pratik kaynağı sünnettir. Müslümanlar İslam ahlakının teorik yönünü Kur'an ayetlerinden, pratikte uygulanmasını ise Hz. Peygamber'in tutum ve davranışlarını gözlemleyerek öğrenmişlerdir. Zaten dinî ve ahlakî kuralların insanlara aktarılmasında bir insanın ya da toplumun onlara örnek olarak gösterilmesi kuralların sözlü olarak bildirilmesinden daha etkili bir yöntemdir.² Allah resulünün ahlakı hakkındaki soruya Hz. Âişe tarafından verilen "Siz hiç Kur'an okumuyor musunuz? Onun ahlakı Kur'an'dı"³ şeklindeki cevap bu gerçeğe işaret etmektedir.

Kur'an, değişik ayetlerde Hz Muhammed'in yüksek derecesi ve fazileti anlatılarak insanların ahlak yönünden onu kendilerine rehber edinmeleri istenmiştir.

"Allah'a ve Peygamber'e itaat edin ki rahmete erdirilesiniz." (Âl-i İmrân, 3/132)

"Kim Allah'a ve resulüne itaat ederse gerçekten büyük bir kazanç elde eder." (Ahzâb 33/71)

Bu ve benzeri ayetlerde Allah'a itaat ile Peygamber'e itaatın birlikte zikredilmesi bu açıdan önemlidir.

Hz. Peygamber, Kur'an'da Allah'ın kitabını insanlara okuyup öğreterek onları sapıklıktan kurtaran kişi olarak tanımlanır. Kişiler arasında meydana gelebilecek anlaşmazlıklarda müracaat edilecek makam olarak Allah ile birlikte O'nun elçisi gösterilmektedir. Bu tür anlaşmazlıklar sonucunda Hz. Peygamberin hükmünün herhangi bir tereddüt hissetmeden kabul edilmesi istenir. Allah ve Peygamber'in hükmünü tanımamak ve emrinden uzaklaşmak hem dünyada hem de ahirette hüsrana sebep olur.

1.4. Ahlakın Kaynağı Olarak Sahabe

İslam'ın, cahiliye dönemindeki ahlakî değerleri hiçbir ayırım gözetmeden reddettiğini düşünmek, bir yandan cahiliyeye haksızlık iken diğer yandan İslam'ı yanlış tanımanın

² Hanry Bergson, *Ahlâk ve Dinin İki Kaynağı*, çev. Mehmet Karasan, (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1949) s. 37 vd.

³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5/163; Müslim, "*Musâfirin*", 39; Ebû Davud, "*Tatavvu*" 26.

bir göstergesi olmaktadır. Çünkü Kur'anî görüş ile eski Arap dünya görüşü arasında bariz farklar olduğu kadar, özellikle ahlakî nitelikler konusunda gözle görülür bir süreklilik de bulunmaktadır. Nitekim cahiliyenin bazı ahlakî prensipleri Kur'an'da İslam giysisi içinde karşımıza çıkmaktadır.⁴

İslam dininin en güzel yılları hiç şüphesiz ki, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in, "Asırların en hayırlısı benim asrımdır."⁵ buyurduğu "Asr-ı Saadet" dönemidir. Kâinat, Risalele nuruyla aydınlanmış, Efendimiz (s.a.v.) ve O'nun güzide ashâbı, o ulvi ve kutsi zamanın en kıymetli ziynetleri olmuş ve insan neslinin ulaşabileceği en son seviyeye nail olmuşlardır.

Sahabe, Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e gösterdiği bağlılık ve teslimiyet, verdiği destek; hem hayatında hem de vefatından sonra İslâm'ın yayılması ve doğru anlaşılması için yaptıkları çalışmalar sebebiyle, dinde önemli bir yere sahiptirler. Ashab-ı Kirâm, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in eğitimi sayesinde yepyeni bir hayata kavuşmuş, bizzat Resûlullah (s.a.v.)'tan öğrendikleri İslâm'ı en güzel bir şekilde yaşamış ve kendilerinden sonra gelen ümmete birer üsve-i hasene olmuşlardır. Bundan dolayıdır ki, Resûl-i Ekrem (s.a.v.) ümmetin, Sahabe-i Güzin Efendilerimizi örnek almasını tavsiye etmiş ve sahabe çizgisini, getirdiği dinin ve inşa ettiği İslam nizamının devamı olarak göstermiştir.⁶

Ashab-ı Kirâmın İslâm'ı yayma ve Resûlullah (s.a.v.)'i koruma ve O'na sahip çıkma uğrunda yaptığı fedakârlıklar, kendilerinden sonra gelen nesilleri imrendirecek ve hayrette bırakacak niteliktedir. İslâmîyet onların bu davranışları sayesinde kök salıp yayılmış ve sonraki nesillere ulaşmıştır. Sahabelerin Hz. Peygamber (s.a.v.)'i kendilerinden sonra gelen nesillere tanıtmada önemli rol üstlendikleri bilinmektedir. Resul-i Ekrem (s.a.v.) ve O'nun şahsiyeti hakkında bilinenler, sahabenin naklettiği tespitlerden ibarettir. Kur'an-ı Kerîm'in sure ve ayetlerinin iniş sebepleri, hadislerin vürud sebebi, Kur'an hükümlerinin pratik hayata tatbiki ve açıklanması ile Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in Peygamberliği süresince yaptığı icraat ashâbın nakilleri sayesinde bilinmektedir.

Kur'an-ı Kerîm'in "**insanlık için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmet**" (Al-i İmran 3/110) diye tanıttığı Sahabe Efendilerimiz, ümmet içinde en değerli ve faziletli nesil kabul edilmektedir. Bu değer ve fazileti, taşıdıkları güçlü iman ve örnek davranışları sayesinde elde etmişlerdir. Onlar, İslâm'a girdikleri ilk andan itibaren güçlü bir imanla kabul ettikleri yeni dinin gereklerini tam bir teslimiyetle yerine getirmişlerdir. Bu yeni dine girmeye ve onu yaşamaya zorlanmadıkları halde onların büyük bir kısmı ömrünü Resulullah (s.a.v.)'in yanında geçirmiş, onunla savaşımlara katılmış ve İslâm'ın yayılması için gayret göstermişlerdir. Bu süreçte İslam karşıtları tarafından tehdit ve işkencelerle, hatta ölümlerle karşılaşan, yurtlarını, mallarını, eşlerini ve çocuklarını terk edip başka yerlere hicret etmek zorunda kalanlar olmuş ancak inançlarından dolayı, Allah'a ve Resulüne olan bağlılıklarından taviz vermemişlerdir.

⁴ Toshihiko İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlâki Kavramlar*, İstanbul: Pınar Yayınları, 1997, s.109.

⁵ Buhari, Şehâdât 9

⁶ Tirmizî, İmân, 18.

Cenâb-ı Hak Ashâb-ı Kirâmı Kur'an'da övmüş ve mutedil bir ümmet olduklarını (Bakara 2/143), Allah ve Resulüne iman edip tam bir teslimiyet gösterdiklerini ve büyük ecir kazandıklarını (Al-i İmran 3/172) Allah'ın kendilerinden, kendilerinin de Allah'tan razı olduğunu ve ebedî kalacakları cennetin onlar için hazırlandığını (Tevbe 9/100) bildirmiş; Allah'a ve Resulüne yardım eden sâdik müminler olduklarını ihtiyaç içinde bulunmalarına rağmen başkalarını kendilerine tercih ettiklerini ve kurtuluşu hak ettiklerini, gerçek müminler olarak bağışlanacaklarını ve ahirette cömertçe rızıklandırılacaklarını (Enfal 74), haber vermiştir.

1.5. Ahlakın Kaynağı Olarak Müslümanlar (Örf)

İslam ahlakının oluşmasında ve sistemleşmesinde etkili olan kaynaklardan biri de toplumun veya milletin geçmişten süregelen her türlü dil, duygu, düşünce, gelenek, görenek, örf, adet, yaşam ve sanat anlayışları anlamına gelen sözlü ve yazılı kültürdür. Ancak kültür, daha önce ifade ettiğimiz üzere, Kur'an ve Sünnet gibi İslam ahlakının temel kaynağı değil, temel kaynakların anlaşılması ve insanların günlük hayatında işlerlik kazanması noktasında devreye giren tali kaynak olmaktadır. Kültürü kendi içerisinde iki guruba ayırmak mümkündür. Birincisi başta Mekke ve Medine gibi şehirler olmak üzere Müslümanlar tarafından fethedilen ve İslam coğrafyasına dahil olan bölgelerdeki kültür ve medeniyet, yani yerli kültürdür. İkincisi ise, hiçbir dönemde İslam coğrafyasına dahil olmamış bölgelerdeki kültür ve medeniyetler, yani yabancı kültür ve medeniyetlerdir.

Yabancı kültür ve medeniyetler başta çeviri faaliyetleri olmak üzere fetih hareketleri, ticari seyahatler ve araştırmalar gibi farklı yollarla İslam dünyasını ve Müslümanları etkilemişlerdir. Hiçbir toplum veya grup yoktur ki içerisinde, iyi ve kötü üzerinde birtakım tasarımlar, fikirler, inançlar ve değer hükümleri barınan davranış kuralları veya sosyal davranış biçimleri yaşatmasın. Yaşatılan bu davranış kuralları örf ve adettir. Örf ve adetler nesiller arasındaki kopukluğu önleyerek bütünleşmeyi sağlayan unsurlardır. Her ne kadar zaman zaman örf ve adet ahlak ile karıştırılmakta ise de birbirlerinden farklıdır. Nesilden nesile intikal eden ve toplum içinde yerleşmiş davranış örnekleri olarak ifade edilen örf ve adetin toplumdan topluma değişen bir yapısı vardır ve insanda oluşturduğu sorumluluk hissi ile yaptırım şekilleri ahlakın ortaya koyduğundan farklıdır. Toplumlar için geçerli olan söz konusu özellikler İslam'ın geldiği Arap toplumu için de geçerli olan hususlardır.

Hz. Peygamber Arap toplumunun önceden sahip olduğu örf ve adetleri ne tamamen terk etmiş, ne de tamamen almıştır. Bu konuda mutlak kabul ve ret şeklinde bir yol izlemek yerine İslam'ın prensiplerine uygun olanların İslam döneminde devam etmelerine izin vermiş, uygun olmayanların ise terk edilmelerini istemiştir. İslam dininin örf, adet ve gelenekler karşısındaki tavrı, dinin genel prensiplerine uygunluğuna, ahlakî ve insani bakımdan taşıdıkları değere bağlı olmuştur. Hz. Peygamber'in insanlar arasında iyi bir çığır açan ve bu suretle güzel bir eylemin ortaya çıkmasına önderlik eden kimsenin o yoldan gidenlerin sevabınca sevap kazanacağını, aynı şekilde kötü bir

uygulamanın ortaya çıkmasına sebep olanın da kötü yoldan gidenlerin günahınca günah kazanacağını bildiren hadisi İslam'ın örf ve adetler karşısındaki tavrını açık bir şekilde ortaya koymaktadır.⁷

Örf ve adetlerin içerisinde toplumun geçmişten beri gelen ahlakî yaşayışı görülmektedir. Örf ve adetin, ahlakî kuralların ortaya çıkmasında etkisinden dolayıdır ki örf ve adet farklılıklarına bağlı olarak farklı ahlak anlayışları oluşmaktadır: Hz. Peygamber'den itibaren, Müslüman toplumlar arasında temelli farklılıklar olmamakla birlikte uygulamada farklı ahlak anlayışlarının ortaya çıkmasının en önemli nedeni toplumlar arasındaki örf, adet ve gelenek farklılıklarıdır. Bu tür farklılıklar İslam toplumlarında ahlakî davranışın arka planındaki özü değil, daha ziyade şeklini değiştirmiştir. Ancak unutulmamalıdır ki, her ne kadar örf ve adetler kişilerin ahlakî düşüncesi ve yaşayışlarında etkili oluyor ve farklılıklar oluşturuyorsa da ahlak, hiçbir zaman örf, adet ve geleneklerden ibaret değildir. Kur'an ve Sünnet'teki ahlakî ilke ve tavsiyelerin belirli sayıda ve daha ziyade genel olması, insan hayatının ise dinamik ve sınırsız bir yapı arz etmesi dolayısıyla, naslarla uyumlu olmak şartıyla toplumların örf, adet ve gelenekleri de ahlakın hayata geçirilmesinde kaynaklık ederler. Bu, İslam ahlakı için de böyle olmuştur. Örf ve adetler Kur'an ve Sünnet 'teki ahlakî ilkelerin toplumun sosyal hayatına uyumunu sağlamak açısından İslam ahlakının kaynağı olmuştur.⁸

Örf, adet ve gelenek naslarda belirtilmiş olan ahlakî normların anlaşılması, yorumlanması ve uygulanması ile naslar tarafından herhangi bir belirlenme yapılmamış olan ahlakî konular da İslam ahlakına kaynaklık ederler. İslam ahlakının bir rivayet bir de dirayet kısmı vardır. Rivayet kısmı, onun varlığı ve bilgisi ile alakalı iken, dirayet kısmı bir davranış düzeni ve davranış düzeninin bilgisini kendisine konu edinerek, bunu daha üst bir dilde ele alıp, bir taraftan bunların anlaşılması ve karşıtlarına karşı savunulmasını sağlama yanında, yeni yetişen nesillere sistematik bir şekilde İslam ahlakını öğretmeyi mümkün kılmak ile alakalıdır. Dolayısıyla İslam ahlakının kaynakları dediğimizde kesinlikle ihmal edilmemesi gereken bir 'tarihi ve sistematik boyut olduğunu ve İslam ahlakının felsefî dilde ifade edilme sürecinde ortaya çıkan eserlerin de İslam kültür geleneği içinde kaynak değeri kazandığını söyleyebiliriz. Bundan dolayı ahlak ilmi ve ahlak ilminde telif edilmiş temel eserleri de İslam ahlakının kaynağı olarak zikretmek gerekmektedir.⁹

İslam ahlakının kaynaklarından biri olan ahlak kitaplarını kendi içerisinde felsefî, tasavvufî ve kelimî ahlak kitapları olmak üzere üç kısma ayırabiliriz. Felsefî ahlak kitapları, İslam ahlakının teorik kısmı ve ahlak problemlerinin felsefî açıdan değerlendirilmesi yönünden kaynaklık ederler. İslam düşünürleri farklı kültür ve medeniyetlere ait eserlerden yararlanırken İslam'ın temel ilkelerini dikkate almışlar, naslarla çalışmaya çalışmışlar ve dinî öğretiye uymayan hususları uygun hale getirme gayreti içinde olmuşlardır.

⁷ Müslim, İlim 15

⁸ İbrahim Hakkı Aydın- Eyüp Bekiryazıcı, İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi, Yenda Yayınları, İstanbul, 2011, s. 176.

⁹ Mehmet Aydın, Ahlak-İslam Felsefesi", DİA, II, ss. 10-13.

Birçok İslam filozofu ahlakla ilgili eser yazmış olmakla birlikte özellikle Farabi'nin *Kitabu't-Tenbih ala Sebili's-Saade, es-Siyasetü'l-Medeniyye, İhsâu'l-Ulum, el-Medinetü'l-Fazıla*; İbn Miskeveyh'in *Tehzibü'l-Ahlak*; Nasiruddin et-Tusi'nin *Ahlak-ı Nasiri*; Gazali'nin *İhya-u Ulümü'd- Din ve Kınalızade Ali Efendi'nin Ahlak-ı Alai* adlı eserleri felsefi ahlak sahasında yazılmış olan önemli eserler olup Müslümanların ahlakî düşünüş ve yaşayışları hakkında doğrudan bilgi vermektedirler. Aynı zamanda bu eserler, İslam ahlakının gelişmesinde ve sistemleşmesinde etkili olmuşlardır.¹⁰

2. Kur'ân-ı Kerîm'de Ahlakî Kapsam

2.1. Ahlak-Din İlişkisi

Dinlerin, insanlar ile aşkın varlık/varlıklar arasındaki iman ve ibadet ilişkisinin yanı sıra insanların kendi aralarındaki ilişkileri düzenlemeye yönelik ahlak kuralları vardır. Bu ahlakî ilkelerin her dinin ayrılmaz bir parçası olması yönüyle din ve ahlak kavramları arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır. İsmail Hakkı'ya göre; Ahlakî görevlerin aksatılması ile kişilerin imanlarının zayıflaması doğru orantılı olarak gerçekleşmektedir. Bu sebeple toplumda ahlakın varlığını korumak için dine sahip çıkmak gerekir. Ancak dinin ve ahlakın muhafaza edilmesi toplumun hayatının değişmesine bağlıdır. Kur'an bu düsturu "**Bir toplum kendisindekini değiştirmedikçe Allah onlarda bulunamı değiştirmez**" (Ra'd 13/11) ayetiyle vurgulamaktadır.

Özellikle vahye dayalı semavi dinlerin temel amaçlarından bir tanesi, ahlaklı bir toplum meydana getirmektir.¹¹ Bu itibarla din ve ahlak adeta birbirlerinin tamamlayıcısı konumundadır. Örneğin, zulüm, cinayet, zina, hırsızlık, rüşvet, aldatmak ve kumar oynamak gibi dinen "günah" sayılan davranışlar aynı zamanda ahlaken de "kötü", adalet, doğruluk, yardımseverlik, ahde vefa gibi dinin "sevap" kazanma vesilesi saydığı davranışlar da ahlaken "iyi" olarak kabul edilen davranışlardır. Bu davranışlardan birini yapan kişi herhangi bir dine inanmasa bile doğuştan gelen fitratına ve insanlığın ortak değerlerine göre iyi veya kötü bir davranışta bulunmuş olur.¹² Ancak herhangi bir dine inanan kişi açısından ise aynı zamanda sevap veya günah kazanmasına sebep olacağı için din duygusu insanları iyi davranışlara yönlendirirken kötü davranışlardan da uzaklaştıran yaptırım gücünü kuvvetlendirir. Hatta öyle ki, İslam dininde kişiye ahlakî erdem kazandırmayan ibadetler makbul görülmemiştir.

Nitekim Taberî, Ankebût suresinin, "**Sana vahyedilen kitabı okuyup tebliğ et, namazı hakkıyla ifa et. Muhakkak ki namaz, insanı, ahlak dışı davranışlardan, meşru olmayan işlerden uzak tutar. Allah'ı namazla anmak, elbette en büyük fazilettir. Allah bütün işlediklerinizi bilir.**" mealindeki 45. ayetini tefsir ederken "*Kim namaz kılar da kıldığı namaz onu hayasızlıktan ve kötülükten alıkoymazsa, o namaz onun Allah'tan*

¹⁰ Mustafa Çağrı, *Ana Hatlarıyla İslam Ahlakı*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1991, s. 37

¹¹ Mehmet Said Aydın, *Din Felsefesi*, (İzmir: İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1999) s. 306.

¹² Enver Uysal, "Dindarlığın Ahlakî Temeli Üzerine Bazı Düşünceler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 1, 2005, s. 44

uzaklaşmasına sebep olur” şeklinde bir hadis nakletmektedir.¹³ Konuyla ilgili olarak nakledebileceğimiz başka bir rivayette de bir gün Hz. Peygamber’e biri gelerek; “Ey Allah’ın Resulü, falan kadın çok namaz kılar, oruç tutar ve çok sadaka verir. Yalnız dili ile komşularını incitir” dedi. Hz. Peygamber; “O, *Cehennemdedir*” dedi. Aynı adam; “Ey Allah’ın Resulü, falan kadın da az namaz ve orucu ile anılır ve az bir miktar da sadaka verir. Ancak komşularına eziyet etmez” dedi. Hz. Peygamber bu kadın hakkında ise: “*İşte o kadının Cennettedir*” buyurdu.¹⁴

Lügat kitaplarında ahlakın tekili olan “*hulû/huluk*” kelimesinin bir manasının da “din” olarak belirtilmesi¹⁵ bu iki olgu arasındaki ilişkinin bir diğer göstergesidir. Dilciler “**Ve sen elbette yüce bir ahlak/din üzeresin**” (Kalem 68/4) ayetinin bu eş anlamlılığa delalet ettiğini söylemektedirler. Ahlakın, din ile yakın münasebeti kutsal kitaplardaki kıssalarda da açıkça görülmektedir. Âd, Semûd ve Nûh kavimler sadece Allah’a inanmadıkları için değil, aynı zamanda ahlaka aykırı hareket ettikleri için de cezalandırılmışlardır. Aynı şekilde Lût kavminin Allah’ın gazabına uğraması, bu kavmin anormal ahlakî davranışlarda bulunmaları sebebiyledir (Ankebut 29/28-36).

Birey planında düşünüldüğünde de dinî ve ahlakî duyguların ferdin vicdanında aynı merkezden idare edildiği görülmektedir. Ancak, aynı merkezden yönlendirilen hareketlerin dıştaki tezahürlerine dinî ve ahlakî diye farklı isimler verilmektedir.¹⁶ Tarih boyunca din ile ahlak birbiri içinde yaşamış olmakla beraber, bu iki kurumun toplumlar tarafından kabulü farklılık göstermektedir. Nitekim günümüzde ahlak her kesim tarafından olmazsa olmaz bir gereklilik olarak kabul edildiği ve kurallarına uyulduğu halde, din fertler tarafından aynı derecede benimsenmemektedir.

Din ve ahlakın insanlar tarafından benimsenmesindeki bu farklılığın başlıca nedeni, ikisinin mahiyet ve amaçları arasında önemli farkların bulunması ve hele dinin, ahlakı aşan bir takım mistik unsurlar içermesidir. İnsanlar eski çağlarda bilim bugüne göre az gelişmiş olduğu için çevrelerinde gözlemledikleri olayların anlamakta ve anlamlandırmakta zorlanıyorlar ve açıklayamadıkları boşlukları mistik ve mitolojik unsurlar ile dolduruyorlardı. Dinler de mesajlarını insanlara aktarıırken bu mistik ve mitolojik kavramları kullanmıştır. Ancak zamanla bilimin gelişerek olayları daha fazla açıklamasıyla birlikte mistik ve mitolojik din dili modern insanda bir etki oluşturmakta zorlanmaktadır. Bu sebeple mesaj ağırlıklı yine bir din dilinin tesis edilmesi zorunlu hale gelmiştir. Kanaatimizce ahlak kurallarının, din kurallarına oranla daha fazla dünyevi faydalar içermesi de bu konuda etkili olmaktadır. İyice sekülerleşen bugünün insanı için “artık dinin değil ahlakın bağlayıcılığundan söz edilebilir” dersek hata etmiş olmayız. Bu durum modernleşmeyle paralel gitmektedir ve artık Müslüman ülkeleri de ilgilendirmeye başlamıştır.

¹³ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, Mısır, 1954/1373, s. 20/41.

¹⁴ Ahmet b. Hanbel, *Müsned*, 2/440.

¹⁵ Ebû'l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed ez-Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmus*, (Beirut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabî, 1975) 6/337.

¹⁶ Emin Işık, *Kur'an'ın Getirdiği*, (İstanbul: Hareket Yayınları, 1974) s.166.

2.2. Ahlak-İman İlişkisi

Kur'an'da "iman" ile "amel" kavramlarının pek çok ayette yan yana zikredilmesinin amacı, kalbe ait bir olgu olan iman ile imanın dışı vurumu olan amel arasındaki bağlantıyı belirtmek ve mutlak manada kâmil bir imanın, hem kalbi hem de ameli faaliyetlerin uyumlu bir şekilde birleşmesinden meydan geldiğini vurgulamaktadır. İmanın dışı yansıyan amel boyutu, genel olarak ibadetler, ahlakî davranışlar ve hukuki ilişkiler şeklinde kişinin hayatında yer almaktadır. Dolayısıyla bir mümin için, ahlakî davranışlar imanın fizyolojik (dış) boyutlarından birisidir.¹⁷ Buradan da anlaşılacağı üzere insanın ideal bir mümin olması için sadece İslam dininin hükümlerine inanmış olması yeterli olmayıp bununla birlikte imanının gereklerini de yerine getirmelidir.

Aktif bir iman, güzel ahlakın en önemli desteği ve temelidir. Öyle ki iman olmadan ahlak kurallarının bir insan üzerinde yeterli yaptırım gücü olamaz. Bunun yanında iman duygusu da ancak yüksek ahlaka sahip olmakla kemale erer. Çünkü imanın esas amacı; insanın Allah'a bağlanması ve O'na yükseltilmesidir. Kulun Allah'a yükselmesi ise; kişinin Allah'a karşı olan görevlerini tam manasıyla yerine getirmesinin yanı sıra diğer varlıklara karşı bireysel ve sosyal sorumluluklarını ifa etmesiyle gerçekleşir. Ayrıca ilahî hakikatleri itiraf ve kabul etmek manasına gelen imanın kendisi de ahlakî bir davranış olarak kabul edilebilir.¹⁸

Sonuç olarak anlıyoruz ki zayıf ahlak, zayıf imanın delilidir. Çünkü Allah'ın emirlerine ve yasaklarına riayet etmek ancak güçlü bir imanla mümkündür. Nitekim Allah, müminlere bir şeyi emrettiği zaman birçok ayette önce "**Ey iman edenler!**" diye hitap edip onların imanlarını hatırlamalarını sağlayıp ve sonra emrini bildirmektedir.¹⁹

2.3. Ahlak-İbadet İlişkisi

Kur'an'ın içerdiği üç temel konudan biri olan ibadetlerin amacı; kul ile yaratıcı arasındaki manevi bağı daima canlı tutmak ve kesintiye uğratmamak olarak ifade edilebilir. Fakat ibadetler sadece Allah ile kul arasındaki manevi bir ilişki olarak kalmamakta ve insanın yaşadığı diğer alanlara ve özellikle ahlaka tesir etmektedir. Allah'ın emirlerine uymak ahlakın temelidir. İnsanın manevi olgunluğa ulaşması ve toplumun huzuru bu sayede sağlanır. Zira bütün ibadetler insanın kurtuluşu ve rahatı için yerine getirilmelidir. Yoksa Allah'ın bu ibadetlere ihtiyacı yoktur.²⁰ Aynı şekilde İslam dininin kendi mensuplarının yerine getirmelerini emrettiği ibadetler, belli hareketlerin periyodik olarak tekrarlanması değil; bilakis kişinin güzel ahlakı yaşaması ve bu ahlaka devamlı suretle sahip olmasını sağlamak amacıyla yapılan alıştırmalardır. İslam'ın beş temel şartı olarak kabul edilen kelime-i şahadet, namaz, oruç, hac ve zekât, hep bireyi sosyalleşmeye ve toplumda huzur içinde yaşamaya teşvik eden, başka bir ifadeyle toplumsal

¹⁷ Abdurrahman Kasapoğlu, *Kur'an'da Ahlâk Psikolojisi*, (İstanbul: Yalnızkurt Yayınları, 1997) 10-11.

¹⁸ Mikdat Yalçın Muhammed Ali, *İlmu'l-Ahlâk*, (Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb,1992) s. 5 *.

¹⁹ Muhammed Gazzâlî, *Huluku'l-Müslim*, (Kuveyt: Dâru'l-Beyân, 1390/1970) s.9.

²⁰ Mahir İz, *Din ve Cemiyet*, (İstanbul: İrfan Yayınları, 1973) s.71.

barışı ve sosyo-ekonomik düzeni eşitlik ve adalet üzerine tesis etmeyi hedefleyen mesajlar içermektedir.²¹ İslam'daki ibadetler, insanların nefislerinde bulunan kötü duygularını ıslah etmek, insanlar arasındaki eşitlik ve huzurlu toplum düşüncesini geliştirmek amacıyla emredilmiştir. Bu ahlakî hedefleri gerçekleştirmeyen ibadetlerin Allah'ın kabul edeceği ve karşılığında mükâfat vereceğini vaat ettiği gerçek anlamda ibadetler olduğunu söylemek güçtür.²²

İbadetler, kişinin diğer Müslümanlarla daha samimi olmasını ve insanların vicdanlarını terbiye etmek suretiyle kişilerin manevi bir bağla bağlanmalarını sağlaması yönüyle toplumun huzuruna yardımcı olmaktadır.²³ Bunun içindir ki; İslam dini, insanların günde beş vakit camide toplanmalarını emretmiş ve toplu halde kılınan namazın müferit kılınan namazdan daha faziletli olduğunu bildirmiştir.²⁴ Böylece müminlerde potansiyel olarak bulunan tabii yaklaşma duygusu aktif hale geçer, sonra da kendilerini birleştiren inançları yardımıyla bu yaklaşma duygusu daha da güçlenir.²⁵ Bu anlayışa göre beş vakit namaz günlük, Cuma namazı haftalık, bayram namazları yıllık ve Hac ise inananların ömürlük dayanışma toplantısı sayılabilir. Ancak burada ibadetlerin, insanlara sadece bazı ahlakî erdemleri kazandırmak amacıyla meşru kılındığını söylemek de yanlış olur.²⁶

Kur'an, değişik vesilelerle ibadetlerin insanın ahlakına tesir ettiğini vurgulamaktadır. Prensipten ibadetler faydalarından dolayı değil, Allah'ın emri olduğu için yapılmalıdır ancak şu da bir gerçektir ki Allah'ın emrettiği şeyler aynı zamanda insanın yararına olan şeylerdir.²⁷

Adabına uygun olarak, vaktinde ve istikrarlı bir şekilde yerine getirilen namaz ibadeti, insan ruhunu etkiler, onu iyiliklere yöneltir ve kötülüklerden sakındırır. İnsan ruhunda hiçbir müspet gelişme sağlamayan namaz, hakkıyla eda edilmekten uzak ve sadece bir alışkanlıktan ibaret kalır. **“Kitaptan sana vahyedilenleri oku, namazı özenle kıl. Kuşkusuz namaz hayasızlıktan ve kötülükten meneder”** (Ankebut 29/45) ayetinde namazın, insanların çirkin ve kötü davranışlardan kaçınmalarını sağlayacağı belirtilmektedir. Zira öncelikle namaz içinde kötü ve iğrenç şeyler zaten yapılamaz.²⁸ Namaz dışında ise namazın müminin vicdanına yerleştiği kuvvet onu daima iyiye ve güzel olana sevk edip kötülüklerden, fuhuş ve münkerden sakındırır.²⁹ Bunun yanında toplum içi davranışlarında ve karakterlerinde bir itidal ve denge, düşüncelerinde bir incelik ve rahat ve zor zamanlardaki tavırlarında bir ölçü görülür. Namaz, korku ve heyecan

²¹ Fazlurrahman, “The Status of the Individual in Islam”, *İslami Studies*, v. 5, No. 4, 1966, s. 324.

²² Muhammed Ebû Zehra, *et-Tekâluflu'l-İctimâ'î fi'l-İslâm*, (Kahire, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1974) s. 13.

²³ Muhammed Ebû Zehra, *el-Müctemau'l-insan fi Zilli'l-İslam*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1970) s.89.

²⁴ Buhârî, “*el-Cemâat ve'l-İmâme*”, 1; Müslim, “*Mesâcid*”, 247.

²⁵ İbn Miskeveyh, *Tehzibu'l-Ahlâk*, Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, s. 166.

²⁶ Kasapoğlu, *Kur'an'da Ahlâk Psikolojisi*, İstanbul: Yalnızkurt Yayınları, 1997, s11.

²⁷ Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1988) 1/304.

²⁸ Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 9 cilt, (İstanbul: T.C. Diyanet İşleri Reisliği Neşriyatı, 1935) 5/3780.

²⁹ Yusuf el-Kardâvî, *İbadet*, çev. Hüsamettin Cemal, (Trabzon: Muvahhit Yayınları, 1986) s. 287.

anında insanları sakinleştirici bir özelliğe sahiptir. Korkuya kapılan Müslümanların en fazla ihtiyaç duydukları şey Allah'ın zikriyle kalplerinin yatışmasıdır. Müslüman korku anında bile Allah ile olan bağı kesmez.

Namaz ve özellikler cemaat halinde eda edilen namaz insanlar arasında toplumsal ilişkilerin tesis edilip geliştirilmesi için bir vesiledir. Bu sayede bazı insanların içinde bulunan toplumdaki uzak kalma düşüncesi izale edilir, günlük hayatın sıkıntılarında ve meşgalelerinden kurtularak camide diğer insanlarla hemhal olur, kalpler birbirlerine ısınır. Camiler bu yönüyle insanlar arasında kaynaşmanın, eşitliğin, birliğin ve sevginin sağlandığı eğitici mekanlardır.³⁰

Oruç, ister bir “nefsi terbiye” vasıtası, ister dinî ve sosyal bir faaliyet olarak kabul edilsin, sonuçta bir öğrenme sürecidir. Konuya bu açıdan bakıldığında, bir insan oruç tutarken en azından zaman düşüncesini ve davranışlarını kontrol etme gibi olumlu kazanımlar elde etmektedir. Psikanalitik teori açısından bakıldığında ise, daha küçük yaşlardaki çocukların oruç tutan büyüklerini taklit ederek onların dinî tutum ve davranışlarını özümsemediği görülmekte ve psikanalitik manada çocuktaki “ben” ve “üst ben”in gelişmesinde bir etkisi olmaktadır. Böylece oruç ile şahsiyet yapısı arasında, benlik değerleri, üst benlik, vicdan veya ahlakî sınır bakımından ilişkiler kurulabilir.³¹

Bunun yanında oruç ibadeti lezzet ve şehvet hislerine karşı iradeyi güçlendirir ki, bu iki huy ahlaklı olmanın önündeki engellerin en önemlilerindedir. Zaten kanaatimizce orucun farzietini bildiren ayetteki **“Umulur ki korunursunuz”** (Bakara 2/183) ifadesi bu hususu dile getirmektedir. Maddi yönden üst düzeyde bulunan kişilerin de ellerinde imkân varken belli bir süre bazı bedeni ve şehvi arzularını karşılamalarını kısıtlayarak onların sosyo-ekonomik yönden daha alt seviyelerdeki kişilerin durumlarını daha iyi anlamalarını sağlar ve bu sayede toplumsal bütünleşmeye katkıda bulunur. İnsanın duygu ve düşüncelerine saflık ve incelik kazandırır. İnsanı şefkatli ve yumuşak huylu yapar. Sevgi, merhamet gibi duyguların açığa çıkmasına zemin hazırlar. Kalpleri yumuşatıp iman gereği iyi huyların canlanmasına aracılık eder.³²

Hac ibadeti İslam'ın beş şartından biri olmasının yanı sıra hem beden hem de mal ile yapılması yönüyle diğer şartlardan ayrılmaktadır. Allah, Hac suresinde Hz. İbrahim'in Kâbe'yi inşa işini bitirmesinden sonra ona hitaben şöyle buyurduğunu zikrediyor:

“İnsanlar arasında haccı ilan et ki, gerek yaya olarak, gerek uzak yollardan gelen yorgun develer üzerinde sana gelsinler. Gelsinler ki, kendilerine ait birtakım menfaatlere şahit olsunlar ve Allah'ın kendilerine rızık olarak verdiği (kurbanlık) hayvanlar üzerine belli günlerde (onları kurban ederken) Allah'ın adını ansınlar. Artık onlardan siz de yiyecek, yoksula fakire de yedirin” (Hac 22/27-28).

Konumuz açısından bu ayetteki **“Gelsinler ki, kendilerine ait birtakım menfaatlere şahit olsunlar”** ifadesi dikkatimizi çekmektedir. Zira inananların Hacca gelmelerine sebep

³⁰ Muhammed Alî el-Hâşimî, *el-Müctema'u'l-Müslim*, (Kahire: Dâru's-Selâm, 2013) s. 23.

³¹ Veysel Uysal, *Psiko-Sosyal Açından Oruç*, (Ankara: TDV Yayınları, 1994) s.21.

³² Muhammed Alî es-Sâbûnî, *Ravâiu'l-Beyân*, 3 cilt, (Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1986) 1/230.

olarak gösterilen bu menfaatler içerisinde ahlakî kazanımlar da bulunmaktadır. Klasik tefsirlere baktığımızda Hacda biri dünyevi menfaat, diğeri de uhrevi menfaat olmak üzere iki türlü menfaat bulunduğundan bahsedildiğini görmekteyiz. Dünyevi menfaatler; uzak ve yakından gelen Müslümanların, Hac ibadetini yerine getirmeleri, ticaret yapmaları; uhrevi menfaatler ise günahlardan arınmak ve Allah'ın rızasını kazanmaktır.³³ Bize göre ise bu menfaatleri hayatın her alanına etki edecek şekilde daha genel manada anlamak daha isabetli olacaktır. Nitekim son dönem müfessirlerinden İzzet Derveze, ayette kastedilen faydaların “psikolojik, bedensel, sosyal, ekonomik, kişisel, tanışma-kaynaşma ve siyasal faydalar”³⁴ olduğunu belirterek yelpazeyi genişletmiştir. Öncelikle dünyanın dört bir yanından Müslümanlar Hac ibadetini yerine getirmek amacıyla her yıl sadece birkaç günlük bir süre zarfında Mekke’de bir araya gelirler. Kendi ülkelerindeki sosyal statüleri ne olursa olsun hepsi ihram elbiseleri içerisinde diğerkimliklerinden soyutlanmış olarak tek kılığa bürünürler. Bu anda zengin ile fakir, amir ile memur, patron ile işçi arasında hiçbir fark görünmez. Günlük namaz ibadetleri esnasında buldukları yerde kibleye yönelmek suretiyle gösterilen birlik düşüncesi Hac vesilesiyle yapılan omuz omuza tavaf esnasında doruğa ulaşır.

Toplumsal ahlak yönünden faydası en bariz şekilde görülen ibadet türü, genel olarak infak adını verdiğimiz zekât, fitre, sadaka vb. mali ibadetlerdir. Diğerkimlikleri dolaylı yoldan etkilerken, infak ibadetinin bizzat kendisi ahlakî bir olaydır. Şüphesiz mal ve servet oldukça çekici ve tatlıdır. İnsanoğlu yaratılış gereği paraya çok tutkun ve düşkündür. Belli bir oranda bu düşkünlük makul ve gereklidir. Çünkü dünya malı Kur'an'da insanların geçim kaynağı olarak kabul edilir. Bu, İslam dininin mala verdiği önemi ifade eder. Ancak yine Kur'an'da insanların mallarında, ihtiyacını açıklayanlara da, gizleyenlere de verilecek bir hakkın bulunduğu zikredilir. “Her hastalık kendi cinsinden bir şeyle tedavi edilir” kuralı uyarınca, maldan gelen hastalık yine malla tedavi edilir. Bundan dolayı malın belli bir kısmının yoksullara verilmesi ve hayır yolunda harcanması emredilmiştir (Bakara 2/177).

Allah'ın farz kıldığı zekât; Kur'an'ın toplumu terbiye etmek için kullandığı yollardan biridir. Çünkü o kalpleri cimrilik ve hırstan doğan hastalıklardan temizler. Ruh sağlığının temeli insanın sosyal hayata iştirak etmesi ve topluma faydalı olduğunu hissetmesine bağlıdır. Zekât ise toplumsal katılımın en canlı örneklerinden birisidir. Zekât kişiyi mali ibadete alıştırmak suretiyle, onu ruhi bunalımlara hatta intihara kadar götüren mal tutkusunun esire olmaktan kurtarır. Zekât vb. ibadetler, toplumun ekonomik katmanları arasındaki çekememezlik hastalığına karşı bir ilaçtır. Zenginlerin yardım ellerini uzatmasıyla, yoksulların zenginlere karşı hissetmeleri muhtemel olan kin ve nefret duyguları söner ve gönülleri huzura kavuşturur.³⁵

³³ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 18/610; Ebu'l-Hasan el-Mâverî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, thk. es-Seyyid b. Abdülmaksûd b. Abdurrahîm, 6 cilt, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ty.) 4/19; Ebû Muhammed el-Hüseyn el-Begavî, *Meâlimu't-Tenzil*, thk. Abdurrezzâk el-Mehdî, 5cilt, (Beyrut: Dâru lhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420 h.) 3/335.

³⁴ Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsiru'l-Hadîs*, (Kahire: Dâru lhyâi'l-Kütübî'l-Arabî, 1383 h.) 6/38.

³⁵ Muhammed Mahmûd Hicâzî, *Furkân Tefsiri*, çev. Mehmet Keskin, 5 cilt, (İstanbul: İlim Yayınları, ty.) 1/190.

2.4. Ahlak-Toplum İlişkisi

Aristoteles'in; "İnsan, tabiatı gereği toplumsal bir varlıktır. Sosyal bir yaratık olduğu için de, ahlak olgunluğuna ancak bir devlette, bir toplumda erişebilir"³⁶ sözleriyle değindiği insanın sosyal yönü, Kur'an'da da pek çok ayette gündeme getirilmiştir. Fârâbî, İbn Haldûn ve Gazzâlî insanın yaşamını devam ettirebilmesi için birçok şey gereksinimi olduğunu ve bunları temin edebilmek için de pek çok kişinin bir araya gelmesinin zorunlu olduğunu dile getirmişlerdir.³⁷ İbn Miskeveyh de insanın ancak dostlarıyla bir arada olduğu durumda mutlu olabildiğini ve tek başına yaşayan insanın tam anlamıyla mutlu olmayacağını söylemiştir.³⁸ Bir toplumun üyesi olmak, fert için rahmettir. Onun sahip olduğu değerler millet ile olgunluğa erer. Toplumun içinde eriyip yok olan fert, adeta deniz olmak isteyen bir damladır. Nasıl ki bir söz, içinde bulunduğu metinden dışarı çıkarsa, içindeki gizli mana incisi parçalanıp yok oluyorsa, bir yaprak daldan kopup düştüğünde çürüyorsa, kişi de benliğini korumak için bir toplum içerisinde erimelidir.³⁹ Çünkü bir insanın sahip olduğu iffet, cesaret, cömertlik ve adalet gibi ahlakî erdemlerin ortaya çıkıp gelişebilmesi ancak toplumsal hayatta gerçekleşebilir. Toplumdan ayrı yaşayan insanlarda bu erdemler zamanla azalmaktadır.⁴⁰ Nitekim nispeten toplumdan izole şekilde yaşayan bedeviler hakkında Hz. Peygamber'in, "Kim çölde oturursa katlaşırsın..."⁴¹ mealindeki hadisi bu gerçeği dile getirmektedir.

Ahlak, toplumsal yaşamın gündeme geldiği her ortamda mutlaka sözü edilen bir kavramdır. Zira ahlakî yönden iyilikten veya kötülükten bahsettiğimizde iki taraf arasında cereyan eden bir olay veya davranıştan söz etmiş oluruz. Ahlak, bu yönüyle toplumsal hayatta, bireyler arasındaki ilişki ve etkileşimde belirleyici bir role sahiptir. Zaten ahlak, bir toplumda yaşama zorunluluğundan doğmuştur ve ahlakı oluşturan o toplumun davranışlarıdır. Ahlakî esaslara dayanmayan ilişkiler bireyler arasında rekabete, karşı gelmeye, sürüşmeye ve nihayetinde çatışmaya sebep olabilmektedir. Burada önemli olan kişinin diğer insanlara karşı sergilediği tutum ve davranışlarda ahlakî ölçülere dikkat etmesidir. Ahlakî yönden iyi davranışlar, toplumun huzur ve güvenini artırırken kötü davranışlar toplumsal hayatı pek çok yönden tehdit etmektedir. Diğer toplumlar gibi İslam toplumu da temeli ahlakî ilkelere dayanan bir toplumdur. Ahlak, o toplumun bilim, ekonomi, yönetim, sanat, savaş ve barış gibi hayatının her alanında egemendir. İslam dininin toplum için belirlediği ahlakî hükümler tıp alanındaki koruyucu hekimlik gibi mevcut bir sorunun çözümünden önce sorunun ortaya çıkmamasını hedeflemektedir.

Nitekim bazı ayetlerde geçen "**Bu, sizin için daha hayırlı ve daha temizdir**" (Bakara 2/232) ve "**Böyle davranmanız hem sizin kalpleriniz hem de onların kalpleri için**

³⁶ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 88.

³⁷ Ebû Nasr Muhammed el-Fârâbî, *el-Medînetü'l-Fâzıla*, (Mısır: Müessesetü Hindâvî, 2012) s. 69; İbn Haldûn, *Mukaddime*, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1988, s. 54-55; Gazzâlî, *Makâsîdu'l-Felâsife*, Şam: Matbaatu's-Sabâh, 2000, s. 62.

³⁸ İbn Miskeveyh, *Tehzîbu'l-Ahlâk*, s. 166.

³⁹ Muhammed İkbâl, *İslam Toplumunun Yapısı*, (İstanbul: Beka yayınları, 2019) s. 15-17.

⁴⁰ İbn Miskeveyh, *Tehzîbu'l-Ahlâk*, s. 38.

⁴¹ Müsned, 2/371, 440

daha temizdir" (Ahzab 33/53) gibi ifadeler öncelikle insanların fitratlarında mevcut olan safiyeti korumaya yöneliktir. İslam dininin sosyal prensipleri toplumun istikbali gözetilerek belirlenmiştir. Çünkü bu prensipler insanlığı daima ileriye doğru yönlendirmektedir. İslam'ın toplumsal prensiplerinin bu yönüyle mevcut diğer sosyal uygulamalar ve nazarîlere kıyasla daha önde ve üstün olduğu hemen göze çarpmaktadır.

Biz burada toplumsal hayat dediğimizde, insani değerlerle donanmış bir toplumu kasdetmekteyiz. Zira insanın hayvandan düşünme ve konuşma özelliği ile ayrıldığı gibi insan toplumu da hayvan sürülerinden ahlak ve fazilet duygusuyla ayrılmaktadır. Sonuç olarak bir insanın toplumdan mücerret olarak düşünülemez gibi insanların davranışları da ancak toplumsal bir ortamda bir anlam ifade eder. Nitekim Kur'an'ın temel gayelerinden birisi de yeryüzünde adil ve ahlakî temellere dayanan, yaşanılabilir bir toplum-sal düzen kurmaktır.⁴²

Bütün toplumlar maddi güçlerini arttırmaya, üretimlerini çoğaltmaya ve bir şekilde ege-menlik alanlarını genişletmeye çalışırken bunları bir amaç olarak görmektedirler. Müslümanların oluşturduğu toplum da bunları yapmakla birlikte onun diğerlerinden farkı bunları amaç değil Allah'ın rızasını kazanma yolunda bir araç olarak görmeleridir.

Toplumsal ahlak; "âdetlerimize ve toplumsal işlerimize vermek istediğimiz töre (düzen)dir"⁴³ şeklinde tarif edildiği gibi; "İnsanın, hemcinslerine karşı yapmakla mükellef olduğu görevlerdir"⁴⁴ diye de tanımlanmaktadır. Hiç şüphe yok ki, ahlak milletlerin şahsiyetlerinin korunabilmesi için gerekli ilk temel esastır. Bundan dolayı bütün araştırmacı ve felsefecilerin üzerinde görüş birliğine vardığı üzere; nasıl ki ahlaklı olmak ferdin yararına ise, aynı şekilde toplum da fert gibi ahlaklı olmalıdır. Ferdin sahip olduğu kötü huylar onun davranışlarını nasıl bozuyorsa, bu huyların toplumda yaygınlaşması da halkı olumsuz yönde etkiler. Bu yönüyle ahlak mefhumu toplumlar için hayati bir önem taşımaktadır.

Kur'an'ın hedeflediği adâlet ve ahlak esaslarına dayalı bir toplum düzeni, öncelikle, Mekke toplumundaki sosyal ve ekonomik eşitsizlik şiddetle kınanmak suretiyle ilan edilmiştir. Kur'an bu amaçla, o toplumun birbirine çok yakın iki yönünü eleştirmiştir. Bunlardan birisi toplumun bölünmüşlüğü'nün belirtisi olan çok tanrıcılık (şirk), diğeri ise yine insanların bölünmüşlüğü'ne dayanan sosyo-ekonomik eşitsizliktir. İslam anlayışında, sosyal ilişkiler maddi çıkarlar temeli üzerine değil, karşılıklı merhamet ve sevgiden doğan bağlar üzerine bina edilmiştir. Kur'an'ın, toplumu düzeltme ve sağlamlaştırma konusunda, müspet ve menfi olmak üzere iki yönlü bir metodu vardır. Müspet yönlü olanı; bireysel ve toplumsal bir çerçevede içerisinde "emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i ani'l-münker" kuralına ve bir anlaşmazlık olayında tarafları uzlaştırma çabasına dayandırır (Âl-i İmrân 3/110; Lokmân 31/9; Hucurât 49/9). Menfi yönde olanı ise; alakayı kesme kuralına dayandırmaktadır. Bu konuyla ilgili Kur'an'da, Tebük savaşına katılmayıp geri kalan üç kişi hakkında nazil olan ayetler örnek olarak verilebilir (Tevbe 9/81-84).

⁴² Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'ân*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018) 79.

⁴³ F. Rauh, *Ahlâk Tecrübesi*, çev: Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, (İstanbul: Devlet Basımevi, 1937) 74.

⁴⁴ Ali Seydi, *Ahlâk-ı Dînî*, İstanbul: Dersaadet, 1329h., s. 64.

Kur'an, toplumdan bahsederken, ümmet, millet, soy, kabile, kavim, hizb, peygamberler ve idareciler gibi toplumu oluşturan unsurlara da yer vermektedir. Kur'an'a göre insanlar önceleri tek bir ümmetken daha sonra inanç farklılıkları yüzünden ayrılığa düşmüşlerdir. İnsanların değişik kabilelere ayrılmasının bir sebebi de birbirleriyle tanışabilmeleri içindir. Kur'an, toplumdaki birlik ve düzene çok önem vermekte, rekabeti ise sadece hayır işlerine has kalmaktadır. Pek çok ayette ihtilafa düşmek kötülenmiş ve ihtilafın ortadan kaldırılması için çeşitli yollar gösterilmiştir. Toplum içi birliğin sağlanabilmesi için, karşı karşıya gelen iki Müslüman grubun barıştırılması kesin bir dille emredilmiştir. Müslümanlar, iyiliği emretmek ve kötülüğü engellemek gibi ahlakî görevlerle yükümlü seçkin bir topluluğun fertleridir. Kur'an, toplumun temelini iman kardeşliğine dayandırır ve imanın uygulama alanında fertlerin arasını birleştirici yönde aktif olmasını ister. Yöneticilerin İslam ahlakına aykırı davranışlarını kesinlikle reddeder.⁴⁵ Ayrıca, yöneticilere körü körüne itaat etmenin ahirette insanı kötü durumlara düşürebileceğini ve büyüklük taslayanlara tabi olan düşük insanların kendilerini sorumluluktan kurtaramayacağını da bildirmektedir. Kur'an'ın bize tanıttığı ideal toplumda işlere şûrâ ile karar verilir ve her fırsatta cemaat şuru geliştirmeye çalışılır. İbadetlerde ve özellikle Cuma namazında cemaat ile birlikte bulunmaya büyük önem verilir. Örneğin; Fatiha suresindeki "**Ancak, sana ibadet eder ve ancak senden yardım dileriz**" (Fâtiha 1/5) ayetinde de cemi mütekellem (biz) sığası kullanılarak cemaat şuuruna dikkat çekilir.

Toplumun, hayatına ahlak kaideleri çerçevesinde sürdürmeye özen göstermesi istenmiş, bu durum devam ettiği sürece, ilahî ihvan ve nimetlerin kendilerine sunulacağı, aksi takdirde onların yerine, peygamberleri ve kitapları inkar etmeyecek bir toplumun getirileceği bildirilmiştir. Zaten peygamberlerin gönderiliş amaçlarından birisi de toplumun kötü hal ve davranışlara yönelmelerini engellemektir. Kur'an, İslam toplumunun düzeninin devamını sağlamak için şu yolları göstermiştir.

- İyiliği emretmek ve kötülüğü engellemek,
- Hayra çağırarak ve iyi işlerde yarışarak,
- İyilik ve takva üzere yardımlaşarak,
- Birbirlerine hakkı, sabrı ve rahmeti tavsiye etmek,
- İslam toplumunun birliğini sağlamak,
- Zayıf ve fakirlere iyilik etmek.⁴⁶

İşte, mutlu ve huzurlu bir toplumun oluşturulması için gerekli şartları bu şekilde formüle edebiliriz.⁴⁷

⁴⁵ Bkz. Hacc 22/41, En'âm 6/123 Bakara 2/134; Bakara 2/130; Hucurât 49/13; Bakara 2/251; Rûm 30/32; Âl-i İmrân 3/144; Sebe 34/34; Bakara 2/213; Hucurât 49/13; Âl-i İmrân 3/103; Bakara 2/148; Meryem 19/37; Nisâ 4/59; Şûrâ 42/10; Hucurât 49/9; Âl-i İmrân 3/110; Hucurât 49/10.

⁴⁶ Muhammed İzzet ed-Derveze, *ed-Düstûru'l-Kur'ân ve's-Sünnetü'n-Nebeviyye fi Şuûni'l-Hayât*, (Mısır: İslâ el-Bâbî el-Halebî ve Şurekâuhû, 1386/1966) 2/4 vd.

⁴⁷ Kur'an'ın toplum yapısına getirdiği sistem ve sosyal problemlere yaklaşımını tespit eden genel ilkelerle ilgili daha fazla bilgi için bkz: Abbâs Mahmûd Akkâd, *Hakâiku'l-İslâm ve Ebâtilu Husûmihî*, (Kahire: Dâru'l-İslâm, 1972) s.149.

Sonuç

İnsanlar bu alemde toplum halinde yaşayan tek canlı türü olmasa bile bu toplumdaki ilişkileri ahlak kurallarına göre düzenleyen tek örnektir. Bu, insanın yaratılıştan sahip olduğu akıl ve vicdan duygularının zorunlu bir sonucudur. Özgür iradeye sahip insanlarda ahlakî erdemlerin bulunmaması veya yeterince etkin olmaması durumunda, Adem kıssasında meleklerin de vurguladığı “kan döküp fesat çıkaracak” yaratıklara dönüşmeleri kaçınılmazdır. İşte bu sebeple Yaratıcı tarafından dünyayı imar etmekle görevlendirilmiş olan insanlar üstlenmiş oldukları bu ıslah ve imar görevini yerine getirirken esas almaları gereken kurallar yine Yaratıcı tarafından peygamberler aracılığıyla kendilerine bildirilmiştir. Diğer kutsal kitaplarda olduğu gibi son ilahî kitap Kur'an'daki hükümlerin önemli bir bölümü ahlak konusuyla ve özellikle de toplumsal hayatta uyulması gereken ahlak kurallarıyla ilgilidir.

Kur'an'ın indiği ortamda uygulamada olan cahiliye ahlak anlayışı ile Kur'an'ın oluşturduğu ahlakî yapıyı karşılaştırdığımızda Kur'an'ın getirdiği yeni ahlakî esasların değerini daha iyi anlarız. Cahiliye döneminde de cömertlik ve cesaret gibi Kur'an tarafından da benimsenen ahlakî erdemler olmasına karşın bunların yapılaş niyetlerine göre İslam'a taban tabana zıt olduğunu görmekteyiz. İslam eski âdetlerin kötü olanlarını reddetmiş, sakıncalı olmayanları ise ya ıslah ederek ya da olduğu gibi devam ettirmiştir.

Kur'an'daki ahlakî kavramlardan akıl ve vicdan, ahlak duygusunun temeli olmakla birlikte ilahî vahiy ile desteklenmedikleri sürece bunların tek başlarına yetersiz olacağı muhakkaktır. Kişi iyi ile kötüyü ancak vahyin rehberliğinde ve aklın bir faaliyeti olan ilim sayesinde ayırabilir. Ahlakî davranışların tam bir değerlendirmeye tabi tutulmaları, kişinin hürriyet ve iradesini özgürce kullanmasına bağlıdır. İnsanlar sorumlu ve yükümlü olduğu davranışları yerine getirememesi sonucunda belli bir müeyyideye tabi tutulur. Bu müeyyideler de ahlakî, kanuni ve ilahî olmak üzere üç çeşittir.

Bu toplumsal görevleri yerine getirmenin karşılığında fertler bir takım toplumsal haklara sahip olurlar. Bu haklar; Hayat ve Onu Devam Ettirme Hakkı, Aklın ve Onurun Korunma Hakkı, Neslin ve İffetin Korunma Hakkı, Mülkiyet Edinme Hakkı ve Dinin ve İncanın Korunma Hakkı şeklinde beş ana başlık altında toplanmaktadır. Bunun dışında eşitlik ile birlikte sığınma, oturma, seyahat ve vatandaşlık hakları da İslam tarafından insanlara tanınmıştır. Kur'an'daki bu temel haklar dışındaki emirler, yasaklar, kıssalar, hükümler, iman ve ibadet esaslarının ortak hedefi, ideal insanlardan meydana gelen bir toplum oluşturmaktır. Şahsiyetini Kur'an'ın inşa ettiği bir insanın gayesi de sadece kendine değil, tüm insanlığa faydalı olmaktır.

Kaynakça

- Abbâs Mahmûd Akkâd, *Hakâiku'l-İslâm ve Ebâtîlu Husûmihî*, (Kahire: Dâru'l-İslâm, 1972)
- Abdurrahman Kasapoğlu, *Kur'an'da Ahlâk Psikolojisi*, (İstanbul: Yalnızkurt Yayınları, 1997)
- Abdurrahman Kasapoğlu, *Kur'an'da Ahlâk Psikolojisi*, İstanbul: Yalnızkurt Yayınları, 1997
- Ali Seydi, *Ahlâk-ı Dînî*, İstanbul: Dersaadet, 1329h.
- Ebû Muhammed el-Hüseyn el-Begavî, *Meâlimu't-Tenzîl* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420 h.)
- Ebû Nasr Muhammed el-Fârâbî, *el-Medînetü'l-Fâzıla*, (Mısır: Müessesetü Hindâvî, 2012)
- Ebu'l-Hasan el-Mâverîdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ty.)
- Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 9 cilt, (İstanbul: T.C. Diyanet İşleri Reisliği Neşriyatı, 1935)
- Emin Işık, *Kur'an'ın Getirdiği*, (İstanbul: Hareket Yayınları, 1974) s.166.
- Enver Uysal, "Dindarlığın Ahlâkî Temeli Üzerine Bazı Düşünceler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 1, 2005,
- F. Rauh, *Ahlâk Tecrübesi*, çev: Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, (İstanbul: Devlet Basımevi, 1937)
- Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018)
- Gazzâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, Şam: Matbaatu's-Sabâh, 2000
- Henry Bergson, *Ahlâk ve Dinin İki Kaynağı*, çev. Mehmet Karasan, (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1949)
- İbn Haldûn, *Mukaddime*, Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1988,
- İbn Miskeveyh, *Tehzîbu'l-Ahlâk*, Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye,
- İbrahim Hakkı Aydın- Eyüp Bekiryazıcı, *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*, Yenda Yayınları, İstanbul, 2011,
- İzzet ed-Derveze, *ed-Düstûru'l-Kur'an ve's-Sümneti'n-Nebeviyye fi Şuûni'l-Hayât*, (Mısır: 1386/1966)
- Mahir İz, *Din ve Cemiyet*, (İstanbul: İrfan Yayınları, 1973)
- Mehmet Aydın, *Ahlak-İslam Felsefesi*", DİA, II,
- Mehmet Said Aydın, *Din Felsefesi*, (İzmir: İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1999)
- Mehmet Sait Reçber, "Kur'an ve Ahlâk Metafiziği", IX. Kur'an Sempozyumu, Konya, 14-16 Nisân 2006, (Ankara: Fecr Yayınları, 2007)
- Mikdat Yalçın Muhammed Ali, *İlmu'l-Ahlâk*, (Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb,1992)
- Muhammed Alî el-Hâşimî, *el-Müctema'u'l-Müslim*, (Kahire: Dâru's-Selâm, 2013)
- Muhammed Alî es-Sâbûnî, *Ravâiu'l-Beyân*, 3 cilt, (Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1986)
- Muhammed Ebû Zehra, *el-Müctemau'l-insan fi Zilli'l-İslam*, (Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1970)
- Muhammed Ebû Zehra, *et-Tekâlüfu'l-İctimâ'î fi'l-İslâm*, (Kahire, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1974)
- Muhammed ez-Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmus*, (Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 1975)
- Muhammed Gazzâlî, *Huluku'l-Müslim*, (Kuveyt: Dâru'l-Beyân, 1390/1970)
- Muhammed İkbâl, *İslam Toplumunun Yapısı*, (İstanbul: Beka yayınları, 2019)

- Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsiru'l-Hadîs*, (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, 1383 h.)
- Muhammed Mahmûd Hicâzî, *Furkân Tefsiri*, çev. Mehmet Keskin, 5 cilt, (İstanbul: İlim Yayınları, ty.)
- Mustafa Çağrıncı, *Ana Hatlarıyla İslam Ahlakı*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1991,
- Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1988)
- Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, Mısır, 1954/1373
- Veysel Uysal, *Psiko-Sosyal Açıdan Oruç*, (Ankara: TDV Yayınları, 1994)
- Yusuf el-Kardâvî, *İbadet*, çev. Hüsamettin Cemal, (Trabzon: Muvahhit Yayınları, 1986)